

Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

Кучманіч Ірина Миколаївна

УДК 159.923.2 + 364. 28

**РОЗВИТОК ДОМАГАНЬ ПІДЛІТКІВ
У ПРОЦЕСІ ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса - 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
БОРИШЕВСЬКИЙ Мирослав Йосипович,
Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України,
завідувач лабораторії психології особистості
імені П.Р.Чамати.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
САВЧИН Мирослав Васильович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри психології;

кандидат психологічних наук, доцент
ГОЛОВСЬКА Ірина Георгіївна,
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського,
доцент кафедра теорії та методики
практичної психології.

Захист відбудеться « » жовтня 2010 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д.Ушинського за адресою: 65020 м. Одеса, вул.Старопортофранківська, 26, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського за адресою: 65020 м. Одеса, вул.Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «7» вересня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В. Кузнєцова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Життя у сучасному суспільстві вимагає від особистості вміння ефективно реалізовувати власний потенціал у процесі діяльності; не тільки адаптуватися до конкретних ситуацій, але й перетворювати їх, ґрунтуючись на стійкому та адекватному знанні себе; ставити реальні цілі й досягати їх, адекватно реагуючи на власні успіхи та невдачі; визначати своє місце у системі суспільних взаємин. Успішне розв'язання таких завдань можливе за умов належного рівня зрілості домагань особистості як важливого структурного компонента її самосвідомості.

На сучасному етапі розвитку науки накопичено значний теоретичний та емпіричний матеріал щодо особливостей феномена самосвідомості та його становлення на різних етапах онтогенезу особистості (Б. Г. Ананьєв, Р. Бернс, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Л. С. Виготський, О. Є. Гуменюк, Е. Еріксон, І. С. Кон, Г. С. Костюк, С. Куперсміт, В. С. Мухіна, М. Розенберг, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин, О. Т. Соколова, В. В. Столін, А. В. Фурман, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова). Теоретичне та експериментальне дослідження домагань особистості як складової самосвідомості здійснювалось М. Й. Боришевським, Л. В. Бороздіною, Л. Відінською, Ф. Гоппе, О. Залученовою, Б. В. Зейгарнік, К. Левінім, М. С. Неймарк, О. О. Серебряковою, Д. Френком та ін. Втім, недостатньо вивченою є проблема розвитку домагань на різних етапах онтогенезу особистості та виокремлення чинників, що впливають на становлення зазначеного феномена.

Доцільність вивчення психологічних особливостей домагань у підлітковому віці зумовлена наступним: по-перше, підлітковий вік є важливим етапом розвитку самосвідомості та її структурних компонентів; по-друге, зрілість параметрів домагань є важливою передумовою ефективною адаптації підлітка до соціуму; по-третє, особистісне зростання індивіда залежить від набутих у підлітковому віці навичок розв'язання завдань, адекватних власному потенціалу.

Розвиток домагань особистості багато в чому залежить від соціального оточення, особливо сімейного. Незважаючи на перебудову взаємин з сім'єю, що відбувається у підлітковому віці, та прагнення підлітка до самостійності, сім'я залишається для нього важливим соціальним середовищем. Саме в умовах постійного спілкування та взаємодії з батьками й іншими членами родини у дитини уточнюються й формуються уявлення про себе, патерни постановки мети та шляхи її реалізації. Отже, дослідження розвитку домагань підлітка як важливого самостійного компонента самосвідомості неможливо розглядати поза сімейним контекстом.

Таким чином, соціальна та психолого-педагогічна значущість, недостатня теоретична і практична розробленість проблеми виокремлення чинників розвитку домагань підлітка у системі взаємостосунків сучасної сім'ї зумовили вибір теми «Розвиток домагань підлітка у процесі внутрішньосімейних взаємин».

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Тема входить до тематичного плану наукових досліджень лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Психологічні закономірності становлення та розвитку духовності особистості» (номер держреєстрації 0106U000470). Тема затверджена вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол №3 від 30.03.2006 року) та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №10 від 26.12.2006 року). Автором досліджувався розвиток домагань підлітка як структурного компонента самосвідомості, що є важливою детермінантою становлення духовності особистості.

Мета дослідження полягає у вивченні та науковому обґрунтуванні впливу внутрішньосімейних взаємин на розвиток домагань у підлітковому віці та розробці на цій основі ефективної програми корекції домагань особистості підлітка.

Відповідно до поставленої мети дослідження визначено наступні **завдання**:

1. Провести теоретичний аналіз та розкрити психологічний зміст феномена домагань як важливого компонента самосвідомості особистості, висвітлити особливості розвитку домагань у підлітковому віці та з'ясувати роль сімейних взаємин в цьому процесі.

2. Емпірично дослідити психологічні особливості параметрів висоти, адекватності та стійкості домагань у підлітковому віці; з'ясувати специфіку взаємозв'язку між домаганнями та самооцінкою.

3. Дослідити й проаналізувати особливості розвитку параметрів домагань у підлітковому віці під впливом специфіки внутрішньосімейних взаємин.

4. Розробити й експериментально перевірити ефективність програми психокорекційної роботи з підлітками, спрямованої на оптимізацію розвитку самосвідомості підлітка, а також на корекцію їх домагань.

Об'єкт дослідження: процес розвитку домагань підлітка в системі сімейних взаємин.

Предмет дослідження: параметри домагань підлітка, сімейні стосунки та взаємозв'язки між ними в процесі їх розвитку.

В основу дослідження покладено такі **гіпотези**:

- У підлітковому віці відбувається активний розвиток домагань особистості у напрямку зростання зрілості параметрів висоти, адекватності, стійкості.

- Особливості функціонування сім'ї та внутрішньосімейні взаємини (репрезентовані стилем сімейного виховання, характеристиками сімейної згуртованості та сімейної адаптації) з причини їх значущості є одним із найвагоміших чинників у процесі розвитку домагань підлітка.

- Ефективна психологічна корекція домагань підлітків можлива за умов комплексного впливу на особистість, що відповідає віковим потребам підлітка з урахуванням індивідуального та групового рівнів: активного соціально-психологічного навчання із використанням спеціально підібраних технік та вправ, а також із залученням батьків до співпраці з психологічною службою.

У дослідженні використовувалися наступні **методи**: теоретичні - аналіз наукової літератури, систематизація і узагальнення теоретичних та емпіричних даних; емпіричні – констатувальний та формувальний експерименти, спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, проєктивні методики, контент-аналіз, тестування.

До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методики: модифікований варіант методики оцінки домагань Ф. Гоппе - прогресивні матриці Равена, методика Т. Дембо-С. Я. Рубінштейн у модифікації А. М. Прихожан для дослідження самооцінки та рівня домагань; шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) Д.Х.Олсона для дослідження параметрів функціонування сім'ї, методика «Сімейна соціограма» Е.Г. Ейдемільера та О.В.Черемісіна для визначення місця суб'єкта в системі міжособистісних взаємин у сім'ї, опитувальник для батьків «Аналіз сімейних взаємовідносин» (АСВ) Е.Г. Ейдемільера та Е.Г.Юстицькіса, опитувальник для дітей «Батьків оцінюють діти» (БОД) – модифікація опитувальника АСВ, здійснена І.А.Фурмановим та О.О.Аладьїним для визначення стилів сімейного виховання.

Для обробки результатів використовувався пакет комп'ютерних програм SPSS 12.0, зокрема такі методи математичної статистики: кореляційний аналіз, методи порівняння груп за різними показниками (χ^2 -критерій Пірсона, G-критерій знаків).

Організація дослідження. Дослідження проводилося на базі загальноосвітніх шкіл №22 та №28 м. Миколаєва упродовж 2007-2009 років. Загалом експериментальним дослідженням було охоплено 145 підлітків у віці 14-15 років та 70 батьків. Формувальний експеримент проведено із 50 підлітками.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

– *вперше надано* системну характеристику домаганням у підлітковому віці, що розкривається у таких особливостях: підвищення рівня домагань, зростання ступеня адекватності, домінування реалістичної тактики цілепокладання, що базується на адекватній високій оцінці себе та своїх можливостей; *доведено*, що специфіка внутрішньосімейних взаємин зумовлює особливості розвитку домагань підлітків, що презентовано характеристикою їх висоти, адекватності, стійкості; *описано* специфіку сімейних взаємин у підлітків, що розрізняються за особливостями розвитку домагань; *з'ясовано*, що серед різних аспектів внутрішньосімейних взаємин значущим у розвитку домагань підлітка є тип сімейної згуртованості та стиль сімейного виховання; *розкрито* особливості розвитку параметрів домагань підлітка в залежності від визначення та сприйняття ним власної позиції у контексті внутрішньосімейних взаємин; *доведено*, що організація психокорекційної роботи у двох напрямках – застосування соціально-психологічного тренінгу з підлітками та психолого-педагогічна робота з їх батьками, сприяє оптимізації розвитку домагань підлітка;

– *уточнено* поняття домагань особистості як самостійного компонента самосвідомості і репрезента мотивації досягнення; поглиблено уявлення про умови внутрішньосімейної взаємодії, що сприяють розвитку зрілості параметрів домагань;

– *набули подальшого розвитку* уявлення про особливості співвідношення домагань та самооцінки у підлітковому віці; характер дитячо-батьківських взаємин у сім'ях із підлітками.

Практичне значення отриманих результатів полягає у виявленні та обґрунтуванні даних про психологічні особливості домагань підлітків, характеристику параметрів висоти, адекватності, стійкості на цьому етапі онтогенезу; розробці комплексної психокорекційної програми, спрямованої на корекцію домагань підлітка та гармонізацію дитячо-батьківських взаємин, що може використовуватись у практиці роботи шкільної психологічної служби, в системі діяльності соціальних служб зі справ молоді та сім'ї.

Основні результати теоретико-емпіричного дослідження були впроваджені в практику роботи кафедри теоретичної та прикладної психології Миколаївського державного педагогічного університету імені В.О.Сухомлинського (акт №08.1/210-1 від 19 лютого 2010 р.), в консультаційній роботі з учнями та їх батьками в Миколаївській загальноосвітній школі № 22 (довідка № 60 від 10 лютого 2010 р.), в Миколаївському міському благодійному фонді «Центр соціальних програм» у роботі з дітьми-підлітками школи соціальної реабілітації (довідка № 02/17-1 від 17 лютого 2010 р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження викладалися та обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Генеза буття особистості» (Київ, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Семейные объектные отношения в свете современных психоаналитических (глубинно-психологических) концепций» (Ялта, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Методологічні засади практичної психології» (Переяслав-Хмельницький, 2008); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Стратегія психологічного, біомедичного та соціального розвитку особистості» (Миколаїв, 2007); V Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Методичні та теоретичні засади глибинної корекції: проблема психічної адаптації (м. Ялта, 2008); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Університет як центр організації освітньо-виховного середовища у регіоні» (Миколаїв, 2009). Результати роботи щорічно обговорювались на засіданнях кафедри теоретичної та прикладної психології факультету психології Миколаївського державного університету імені В. О.Сухомлинського (2007-2010), лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С.Костюка НАПН України (2008-2010), засіданнях наукового семінару у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д.Ушинського (2010).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 6 публікаціях, з яких 5 надруковано у наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи представлений на 210 сторінках, основний зміст включає 165 сторінок. Робота містить 13 таблиць, 13 рисунків та 5 додатків на 18 сторінках. Список використаної літератури складає 208 джерел (серед них 11 іноземними мовами) на 18 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтована актуальність досліджуваної проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено відомості про апробацію результатів дослідження і публікації за темою дисертації.

У **першому розділі** «Домагання особистості як предмет психологічного аналізу» здійснено науковий аналіз підходів щодо сутності та структури самосвідомості як важливого конструкт-утворення внутрішнього світу особистості, надана характеристика домаганням як

структурного компоненту самосвідомості, проаналізовано особливості домагань у підлітковому віці, висвітлено вплив сім'ї на формування домагань та самооцінки підлітка.

Проведений теоретичний аналіз засвідчує, що психологічний зміст феномена самосвідомості полягає в осмисленні особистістю різних аспектів власного Я, прийнятті та виокремленні себе як суб'єкта серед інших суб'єктів, що у подальшому позначається на постановці певних цілей, а також на регулюванні власних дій та вчинків. Дослідження багатьох вчених, зокрема М. Й. Боришевського, І. С. Кона, В. В. Століна, І. І. Чеснокової та ін. вказують на те, що самосвідомість особистості як складний феномен співіснує і функціонує у єдності наступних структурних компонентів, які є тісно пов'язаними, але не тотожними утвореннями: Я-образ, самооцінка та домагання.

Аналіз літературних джерел з проблеми домагань особистості надав можливість трактувати їх як певний спосіб організації життя, механізм самореалізації, життєздійснення особистості (К. О. Абульханова-Славська, І. Г. Головська, В. К. Калін, Л. А. Лепіхова, Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький та ін.); як особистісне утворення у структурі самосвідомості особистості. З позиції останнього підходу сутність домагань розкривається як: 1) самостійний структурний компонент самосвідомості (Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Л. В. Бороздіна, Л. Відінська, Є. А. Залученова, Я. Л. Коломінський, Л. С. Славіна, І. І. Чеснокова та ін.); 2) індикатор самооцінки особистості (В. М. Блейхер, В. Гашек, Б. В. Зейгарнік, Р. Мейлі, В. С. Мерлін, В. М. М'ясищев, М. Неймарк, О. О. Серебрякова, Д. Френк та ін.); 3) репрезент мотивації досягнення (Дж. Аткинсон, Н. А. Батурін, В. К. Гербачевський, Н. А. Курганський, Д. Мак-Клелланд, Х. Хекхаузен та ін.), що дає змогу визначити домагання як самостійний компонент самосвідомості, що репрезентує мотивацію досягнення у конкретній діяльності й демонструє прагнення особистості до мети такої складності, що співвідноситься з її можливостями та минулим досвідом.

Основними параметрами домагань, які водночас виступають і показниками їх розвитку, є висота, ступінь адекватності та стійкість (М. Й. Боришевський). *Висота* характеризується ступенем складності завдань, які обирає особистість для досягнення поставленої мети. *Адекватність* домагань відображає наявність та кількість типових виборів: підвищення рівня домагань після успіху та зниження після невдачі. *Стійкість* – віддзеркалює тактику вибору подальших цілей особистістю і залежить насамперед від попередніх досягнень.

Узагальнення даних психологічних досліджень щодо становлення домагань у процесі онтогенезу дає можливість стверджувати, що саме підлітковий вік є періодом активного розвитку зазначеного феномена (Б. Балаштик, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Л. І. Гаврищак, І. В. Дубровіна, А. Мел, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих, М. Юкнат та ін.). Водночас результати досліджень засвідчують наявність протиріч між характеристиками домагань. Цей факт вказує на значущість виокремлення вагомих чинників впливу на розвиток домагань саме у підлітковому віці, коли відбувається інтенсивна трансформація зазначеного компонента самосвідомості.

На основі аналізу літературних джерел, присвячених вивченню впливу сімейного оточення на розвиток самосвідомості дитини (Р. Бернс, Л. І. Божович, М. Боуен, М. Р. Душкіна, О. О. Капцова, А. С. Співаковська, В. В. Столін, В. С. Мухіна та ін.); становлення самооцінки в умовах сім'ї (Т. В. Архирєєва, О. О. Білобрикіна, А. В. Губа, С. Куперсміт, А. М. Прихожан, М. Розенберг, Л. С. Славіна, О. Т. Соколова, Н. Н. Толстих, І. Г. Чеснова та ін.); розвитку домагань у сімейному контексті (Дж. Аткинсон, Р. Д'Андрате, К. Левін, Д. Мак-Клелланд, Ф. Робайє, М. Розен, Д. Стіпек, Х. Хекхаузен, Д. Шеффер та ін.) встановлено, що з-поміж низки факторів, які впливають на розвиток домагань особистості, чи не найважливіше місце належить внутрішньосімейним взаєминам.

Внутрішньосімейні взаємини є компонентом сімейної системи й презентують стосунки між усіма членами родини. Однак, у контексті процесу становлення та розвитку самосвідомості дитини визначна роль належить саме дитячо-батьківським взаєминам. Для аналізу взаємин у системі «батьки-дитина» найбільш вживаним у сучасній психологічній літературі є поняття «стиль сімейного виховання», яке віддзеркалює характерні патерни поведінки батьків (що виявляється у ступені контролю, у використанні певних заборон-санкцій, висуванні вимог та ін.), а також ступінь емоційної близькості між дітьми та їх батьками. Дослідження проблеми дитячо-батьківських взаємин та стилів сімейного виховання висвітлено у працях Д.Баумрінд, Дж. Боулбі, Г. Я. Варги, В. І. Гарбузова, Е. Г. Ейдемільера, М. Ейнсворт, А. І. Захарова, І. Г. Кошлань, Є. А. Лічко, І. М. Марковської, В. М. Мініярова, О. П. Саннікової та ін.

З'ясовано, що серед різних аспектів внутрішньосімейних (насамперед, дитячо-батьківських) взаємин основними чинниками, що впливають на розвиток мотивації досягнення у дітей, є: *якість дитячих прихильностей* (надійно прив'язані діти демонструють впевненість у собі, наполегливість у вирішенні завдань); *характер домашнього середовища* (важливу роль відіграє «інтелектуально стимулююче домашнє оточення», що забезпечує

різноманітність задач, відповідних здібностям дитини, та активну підтримку у їх розв'язанні), *стиль сімейного виховання* (сім'ї з авторитетним стилем сімейного виховання, в яких збалансована система покарання та винагороди, встановлено контроль над процесом інтеріоризації дитиною соціальних стандартів поведінки без нав'язування стереотипів та підтримується автономія дитини, сприяють розвиткові мотивації досягнення).

Отже, теоретичний аналіз літературних джерел дозволив висунути припущення про те, що внутрішньосімейні взаємини (насамперед, дитячо-батьківські) як важливий компонент сімейної системи, мають значний вплив на розвиток домагань особистості у підлітковий період, що позначається на характеристиках їх висоти, адекватності та стійкості.

У другому розділі «Емпіричне дослідження домагань підлітка у процесі внутрішньосімейних взаємин» описано процедуру дослідження, висвітлено основні його етапи та напрями, обґрунтовано вибір методик дослідження, представлені результати констатувального експерименту.

Констатувальне дослідження проводилося у три етапи.

На першому (підготовчому) етапі була визначена вибірка для проведення дослідження, підібрано валідні та надійні методики дослідження, обрані математично-статистичні методи обчислення результатів емпіричного дослідження.

На другому (діагностичному) етапі був проведений констатувальний експеримент відповідно до завдань та мети дослідження, який реалізовувався у таких напрямках: 1) вивчення основних параметрів домагань та особливостей самооцінки підлітків; 2) дослідження впливу внутрішньосімейних взаємин на розвиток домагань у підлітковому віці.

Третій етап дослідження – аналітико-інтерпретаційний, який був присвячений математично-статистичній обробці емпіричних результатів, їх подальшій психологічній інтерпретації та формулюванню часткових і загальних висновків.

У результаті реалізації першого напрямку діагностичного етапу дослідження було складено характеристики параметрів домагань підлітка.

Встановлено, що *висотний параметр* у більшості підлітків має високі показники: високий рівень ідеальних цілей продемонстрували 72% підлітків, низький рівень ідеальних цілей не зафіксовано у жодного з респондентів; високий рівень домагань (або рівень реальних цілей) виявлено у 67% вибірки, низький продемонстрували лише 8% вибірки. Отримані результати свідчать про намагання розмежувати реальні досягнення та бажання-прагнення, але водночас про ще недостатню диференційованість ідеальних та реальних цілей.

Аналіз домагань за *параметром адекватності* засвідчив, що більшості підлітків (67%) притаманні адекватні домагання, що вказує на активний процес розвитку домагань, удосконалення планування подальшої діяльності на основі уявлень підлітка щодо власних можливостей.

Оцінка *параметру стійкості* домагань показала: 47% підлітків продемонстрували реалістичну тактику цілепокладання (досліджувані адекватно та пластично змінювали свої цілі залежно від успіху та невдачі); 23% респондентів репрезентували змішану тактику (патерн має риси, які характерні для декількох типів і може вважатися проміжним на шляху встановлення реалістичного патерну); 14% вибірки продемонстрували ригідну тактику цілепокладання (вибір завдання відбувався підлітками в достатньо вузькій зоні, спостерігалась велика кількість атипових реакцій на успіх та невдачу); у 10% вибірки зафіксовано стрибкоподібну, або гіперлабільну тактику (протягом експерименту відзначалась значна амплітуда виборів після успіху та невдачі, при цьому зміни носили як типовий, так і атиповий характер); у 6% підлітків встановлено кроковий патерн (підлітки підвищували домагання шляхом поступового проходження завдань кожного рівня складності, не зважаючи при цьому на досягнення). Отримані дані дають підставу стверджувати, що більшість підлітків, у яких зафіксовано реалістичний та змішаний патерни, демонструють зрілість власних домагань, яка виявляється у зменшенні цільового розходження – реагуванні на власні успіхи та невдачі відповідно збільшенням або зменшенням складності наступного завдання. Для підлітків з неконструктивними тактиками – гіперлабільною, кроковою, ригідною та можливими їх комбінаціями – характерним є невміння корегувати цілі, враховувати попередні успіхи та невдачі, адекватно оцінювати власні можливості.

Емпірично підтверджено, що самооцінка особистості вельми тісно пов'язана з її рівнем домагань. Результати дослідження засвідчують, що у більшості респондентів (55%) спостерігається збіг між параметрами висоти самооцінки та домагань, що свідчить про тісний зв'язок між обома компонентами самосвідомості та розвиток їх зрілості у підлітковому віці. 18% вибірки продемонстрували зниження рівня самооцінки відносно домагань, що є явищем цілком закономірним та позитивним, оскільки людям властиво ставити цілі дещо вищі за їх актуальні можливості (Л. В. Бороздіна). У решти підлітків (27%) відмічається розходження у напрямку збільшення самооцінки відносно домагань, що свідчить про тенденцію уникати невдачі, зберігаючи при цьому власну позицію.

Результати аналізу даних, отриманих у межах реалізації другого напрямку констатувального етапу дослідження - зіставлення параметрів

висоти, адекватності та стійкості домагань підлітка з особливостями сімейної ситуації, внутрішньосімейними взаєминами засвідчили наявність численних значущих кореляційних зв'язків між ними.

З'ясовано, що показники *параметру висоти* домагань підлітка позитивно корелюють з переважанням адекватного (демократичного, авторитетного) стилю сімейного виховання ($p \leq 0,05$), зокрема, відмічаються позитивні взаємозв'язки з такими показниками, як «гіпопротекція» ($p \leq 0,05$), «мінімальність вимог – заборон» і негативні – з показником «мінімальність санкцій», а також із параметром встановленої дистанції між членами сім'ї ($p \leq 0,05$). Встановлено, що параметр *адекватності домагань* значуще позитивно корелює з переважанням демократичного стилю сімейного виховання ($p \leq 0,01$), з показником збалансованого типу сімейної системи ($p \leq 0,05$), з показниками усвідомлення сімейної структури ($p \leq 0,05$) і негативно – з переважанням таких стилів, як домінуюча та потураюча гіперпротекція з наявною проблемою з боку батьків – фобією втрати дитини ($p \leq 0,01$). Емпірично виявлені значущі зв'язки між *параметром стійкості* домагань та стилем сімейного виховання: реалістична тактика цілепокладання позитивно корелює з адекватним стилем сімейного виховання ($p \leq 0,01$) і негативно – з показником «мінімальність санкцій»; ригідна й змішана тактики цілепокладання взаємопов'язані з показником надання переваги дитячим якостям, що має місце при стилі сімейного виховання «потураюча гіперпротекція» ($p \leq 0,05$). Встановлено, що з реалістичною тактикою цілепокладання позитивно значуще корелює збалансований тип функціонування сім'ї ($p \leq 0,05$). Емпірично доведений кореляційний зв'язок між показниками крокового та змішаного патерну вибору цілей та показниками відчуття власної незначущості та відсутності чіткого уявлення про структуру сім'ї ($p \leq 0,05$).

Якісний аналіз результатів дозволив визначити специфіку внутрішньосімейних взаємин у підлітків, що розрізняються за рівнем розвитку домагань, ступенем їх адекватності та тактикою цілепокладання.

Більшість підлітків з високими показниками *висотного параметру* домагань належить до сімей з розділеним та об'єднаним типами за параметром сімейної згуртованості (емоційна близькість між членами сім'ї, підтримка підлітків як у ситуаціях успіху, так і у випадках невдач дозволяє дитині почувати себе впевнено й ставити перед собою складніші завдання). Підлітки з середніми показниками рівня домагань виховуються в сім'ях з такими стилями сімейного виховання, як: потураюча гіперпротекція, емоційне відкинення та жорстоке ставлення (порушення взаємодії між батьками та підлітками унеможлиблює ефективне зростання зрілості компонентів самосвідомості підлітка, а відтак, й автономію у постановці та

досягненні власних цілей). Підлітки з низьким рівнем домагань належать до заплутаного типу сімейної згуртованості (занадто високий рівень згуртованості призводить до нав'язування батьками власної точки зору і неможливості підлітком самостійно розв'язувати питання щодо планування подальших кроків).

Підлітки з *адекватними домаганнями* переважно виховуються в сім'ях із гнучким (збалансованим) типом за параметром адаптації: конструктивна реорганізація сім'ї при зіткненні з життєвими проблемами створює умови для розвитку в підлітка навичок аналізу власних успіхів та невдач. Підлітки з неадекватним параметром домагань належать до роз'єднаної (незбалансованої) сімейної системи за параметром згуртованості: незацікавленість дитиною, дефіцит спілкування та певна ізольованість підлітка від сім'ї негативно впливає на вміння аналізувати попередні кроки та планувати подальші.

Встановлено, що розвиток *стійкості* домагань у підлітка залежить від особливостей внутрішньосімейних взаємин. Зокрема, розвитку реалістичної тактики цілепокладання сприяє розділений тип сімейної згуртованості, що характеризується емоційною близькістю, підтримкою та зацікавленістю між членами сім'ї. До розвитку крокового патерну призводить заплутаний тип сімейної згуртованості, оскільки недиференційованість у стосунках між батьками та дітьми спричинює появу в підлітка надмірної обережності у плануванні подальших кроків. Становлення гіперлабільної тактики здебільшого спостерігається в сім'ях із роз'єднаним типом згуртованості (наявність надто великої дистанції у сім'ї спричиняє появу неадекватних уявлень підлітка щодо пошуку власної «зони складності» завдання) та в сім'ях із переважанням стилю сімейного виховання емоційне нехтування (хаотичний пошук зони складності завдання, невміння корегувати власні цілі спричинено порушенням внутрішньосімейних меж у підсистемах у напрямку їх посилення, дефіцитом спілкування та підтримки з боку батьків).

Цілісний аналіз результатів констатувального експерименту показав, що домагання особистості як важливий компонент її самосвідомості значною мірою залежать від характеристик соціальної, зокрема сімейно-родинної взаємодії. Результати дослідження засвідчили відповідність між параметрами домагань підлітка (висотою, адекватністю та стійкістю) та параметрами функціонування сім'ї, стилем сімейного виховання тощо. Це свідчить про необхідність проведення цілеспрямованої роботи з розвитку адекватних домагань особистості підлітка з залученням сім'ї.

У третьому розділі «Психологічні засоби корекції рівня домагань у підлітковому віці» викладено модель формульовального експерименту, визначено його мету та завдання; подано зміст та основні напрями

психокорекційної роботи; представлено результати впровадження авторської програми.

Згідно з результатами констатувального експерименту та аналізу наукової літератури виокремлено два напрями психокорекційної роботи: застосування соціально-психологічного тренінгу для корекції домагань підлітка, а також психолого-педагогічна робота з їхніми батьками. Запропонована модель формувального експерименту та її характеристики наочно представлені на рис. 1.

Відповідно до напрямку роботи з батьками підлітків з'ясовано, що зважаючи на особливості українських сімей, найбільш ефективним у межах школи є проведення просвітницької та психопрофілактичної роботи, з продовженням (у разі виникнення потреби) консультативно-психотерапевтичної співпраці.

В межах нашого дослідження робота з батьками проводилася у вигляді батьківських семінарів, які мали загальну назву «Батьки та підлітки, або як покращити взаємини». Таких семінарів було проведено три. *Метою першої зустрічі* було підвищення у батьків мотивації до занять та знайомство їх з психологічними особливостями підлітка. *Друга зустріч* була спрямована на усвідомлення батьками впливу сімейних відносин на формування особистості підлітка, а саме його самосвідомості, самооцінки та домагань. На *третьому семінарі* обговорювалися фактори сімейного впливу на формування адекватної самооцінки та домагань підлітка. Загалом взяли участь у семінарах 28 батьків. Основним завданням такої співпраці було змінити ригідні уявлення батьків, а на основі набутих під час батьківських семінарів знань навчити їх більш об'єктивно аналізувати ситуацію.

З'ясовано, що така форма роботи є вельми ефективною, на що вказують результати анкетування батьків наприкінці третього семінару: 83% опитуваних засвідчили, що отримали нову, корисну для себе інформацію; 88% - визнали, що переглянули свої стосунки з дітьми-підлітками; 28% батьків наголосили, що бажають продовжити співпрацю з психологом.

Робота з підлітками проводилася шляхом впровадження авторської програми соціально-психологічного тренінгу. Програма тренінгу передбачала цикл занять, максимально адаптованих до умов роботи шкільного психолога (10 зустрічей по 55-60 хв.).

Дослідження ефективності розробленої програми з корекції домагань в підлітковий період виявило наступне. За даними самозвітів учасників, результатом формувального експерименту стали позитивні зміни в уявленнях про себе (зазначили 88 % учасників); удосконалена практика постановки подальших цілей (60%); покращилися стосунки з однолітками (76%); змінився характер взаємин з батьками у напрямку їх гармонізації (40%).

Мета: усвідомлення підлітком різних аспектів власного Я, реалізація цього уявлення в подальшій діяльності, набуття навичок ефективного цілепокладання у процесі досягнення певних цілей (що супроводжується переживанням почуття успіху та впевненості), гармонізація дитячо-батьківських взаємин.

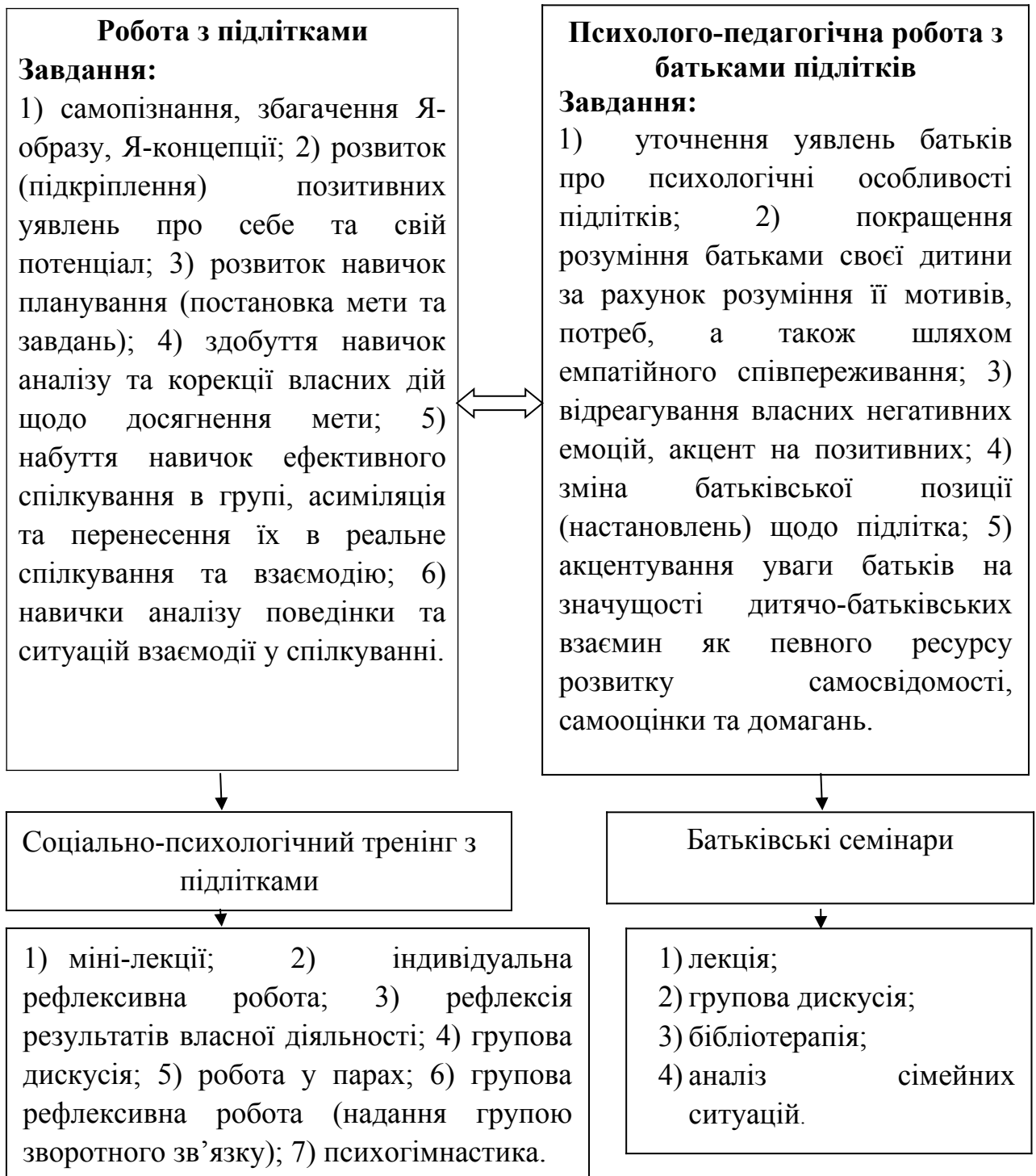

Рис.1. Модель формувального експерименту з корекції домагань підлітка

Порівняння результатів I та II зрізів формувального експерименту виявило виразну динаміку щодо таких параметрів домагань, як висота, адекватність та стійкість, що підтверджується даними табл. 1

Таблиця 1

Результати впливу психокорекційних заходів на розвиток домагань підлітків (n=25, %)

Параметри домагань		Показники домагань підлітків експериментальної групи (%)		Значущість розходжень (за G – критерієм знаків)
		до психокорекції	після психокорекції	
Висота	високий	28	48	$p \leq 0.05$
	середній	48	40	
	низький	24	12	
Ступінь адекватності	адекватні	16	68	$p \leq 0.01$
	неадекватні	84	32	
Стійкість (тактика цілепокладання)	реалістична	8	44	$p \leq 0.05$
	гіперлабільна	20	12	
	ригідна	24	24	
	крокова	8	8	
	змішана	40	12	

Отже, у результаті проведення психокорекційної роботи суттєво збільшилася кількість підлітків, у яких підвищився рівень домагань, що свідчить про набуття навичок постановки мети й розширення власних перспектив. Змінилися показники параметру адекватності рівня домагань у напрямку їх зростання. Така статистика свідчить про активний розвиток процесів рефлексії, реалізацію набутих уявлень у діяльності з одночасним зменшенням вагань, невпевненості при плануванні подальших кроків. Значно зросла кількість підлітків з реалістичною тактикою цілепокладання. Це засвідчує, що шляхом систематичного виконання низки вправ, спрямованих на корекцію домагань, підлітки навчилися адекватно реагувати на власні успіхи та невдачі, що привело до змін неконструктивних патернів постановки цілей.

Слід зазначити, що у контрольній групі за результатами повторного тестування зафіксовані незначні зміни, що не сягають рівня статистичної значущості. Таким чином, апробація запропонованої програми довела її ефективність та засвідчила можливість цілеспрямованого впливу на розвиток домагань підлітка.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз, методологічне обґрунтування та нове розв'язання проблеми розвитку домагань підлітка у процесі внутрішньосімейних взаємин, що передбачало дослідження розвитку домагань в підлітковому віці за параметрами висоти, адекватності, стійкості та встановлення особливостей впливу на цей процес внутрішньосімейних взаємин, розробку та апробацію програми психокорекції домагань в підлітковому віці з залученням сім'ї.

Отже, отримані результати підтвердили висунуті гіпотези та дозволили зробити такі загальні висновки:

1. Домагання є важливим компонентом самосвідомості особистості, тісно пов'язаним із самооцінкою та образом Я, що презентує особливості мотивації досягнення у процесі діяльності. Сутність феномена полягає у встановленні суб'єктом мети такої складності, яка відповідає його можливостям та досвіду і призводить до переживання почуття успіху та задоволення.

Розвиток домагань особистості відбувається найбільш інтенсивно у підлітковому віці й пов'язаний з особливостями соціальної ситуації, передусім, сімейної.

2. Вивчення особливостей домагань підлітка дає підстави стверджувати, що на цьому етапі онтогенезу відбувається активний процес їх становлення та розвитку. Доведено, що для підліткового віку характерними є наступні тенденції, що свідчать про зростання зрілості домагань: підвищення їх рівня, адекватне реагування на власні успіхи та невдачі і удосконалення планування подальших кроків. Водночас, про недосконалість та незрілість домагань у підлітковому віці свідчать наступні особливості: низька диференційованість ідеальних та реальних цілей; недостатня стійкість домагань у часовому вимірі.

2. Емпірично встановлено, що домагання тісно пов'язані з самооцінкою підлітка, що вказує на намагання планувати подальші кроки, спираючись на оцінку власних можливостей. Отримані емпіричні дані свідчать про узгодженість розвитку та взаємний вплив домагань та самооцінки як компонентів самосвідомості підлітка.

3. Доведено, що характеристики параметрів висоти, адекватності та стійкості домагань суттєво пов'язані з особливостями сімейної ситуації підлітків, насамперед, зі стилями сімейного виховання. Дослідження дозволило виявити додатні кореляційні взаємозв'язки всіх параметрів домагань із адекватним стилем сімейного виховання. Крім того, взаємозв'язки параметру висоти з показником наявної дистанції між членами сім'ї; параметру адекватності з показником збалансованого типу сімейної

системи та показником виокремлення підлітком сімейної структури; параметру стійкості з характеристиками сімейної системи, а саме: реалістичного патерну з адекватним стилем сімейного виховання та з параметром збалансованості функціонування сімейної системи, ригідної й змішаної тактики цілепокладання з показником надання переваги дитячим якість, що має місце при стилі сімейного виховання «потураюча гіперпротекція», показниками крокового та змішаного патерну вибору цілей з показниками відчуття власної незначущості та відсутності чіткого уявлення про структуру сім'ї у підлітка.

4. Емпірично встановлено відмінності у характеристиках внутрішньосімейних взаємин у підлітків з різними особливостями домагань. З'ясовано, що підлітки з високим рівнем домагань виховуються в сім'ях з оптимальним ступенем емоційної близькості, що уможливорює паритетність у стосунках, підтримку та опіку з боку батьків, автономію у постановці власних цілей. Підлітки з середнім рівнем домагань виховуються в сім'ях з порушеннями виховного процесу у вигляді потураючої гіперпротекції, емоційного нехтування та жорстокого ставлення. Підлітки з низьким рівнем домагань належать до заплутаного типу сімейної згуртованості, що сприяє нав'язуванню батьками власної точки зору, узурпації особистісного простору підлітка, а відтак, і неможливості підлітком самостійно планувати подальшу діяльність для досягнення власної мети.

Доведено, що підлітки з адекватними домаганнями виховуються в збалансованих сім'ях, що пояснюється наявністю гармонійних внутрішньосімейних стосунків, ефективним розв'язанням життєвих завдань членами родини та інтеріоризації цього досвіду підлітком. Розвитку неадекватності домагань сприяє роз'єднаність сімейної системи, встановлення значної дистанції у дитячо-батьківських стосунках, незацікавленість життям підлітка і відсутність підтримки в ситуаціях успіху та невдачі.

Визначено, що становлення патернів цілепокладання пов'язано насамперед з особливостями сімейної згуртованості: розділені сім'ї сприяють розвитку реалістичного патерну; заплутаний тип - крокової тактики; сім'ї з роз'єднаним типом згуртованості та стилем сімейного виховання «емоційне нехтування» сприяють розвитку гіперлабільної тактики цілепокладання.

5. На основі проведеного дослідження запропоновано і апробовано програму корекції домагань та інших основних компонентів самосвідомості підлітка, ефективність якого була доведена експериментально. Доведено, що психокорекція домагань особистості шляхом тренінгу дозволяє впливати на процес становлення самосвідомості особистості та її структурних компонентів за рахунок аналізу та переосмислення життєвих перспектив;

закріплення позитивного емоційного ставлення до себе та інших; апробації та перенесення в реальне життя адекватних форм реагування в ситуаціях успіху та невдачі. Доцільним є поєднання психокорекційної роботи з підлітками у тренінгу із психолого-педагогічною роботою з їхніми батьками. Завдяки цьому посилюється психокорекційний ефект розвитку домагань особистості та гармонізуються дитячо-батьківських взаємини.

Перспектива подальшої роботи бачиться у таких напрямках: 1) подальшого вивчення потребують питання формування та становлення параметрів домагань особистості на різних етапах онтогенезу в атмосфері сімейного виховання дитини та в умовах зростання дитини без сім'ї; 2) вдосконалення методичного інструментарію для виявлення специфіки домагань як важливого структурного компоненту самосвідомості, що передбачає розробку інноваційних або модифікацію наявних методик; 3) вдосконалення засобів психологічної допомоги сім'ям з урахуванням загальних та специфічних проблем розвитку особистості дитини.

Зміст дисертації відображено у таких публікаціях:

1. Кучманіч І. М. Вплив структури сім'ї на формування рівня домагань підлітків / І. М. Кучманіч // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С.Д. Максименка]. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 32. – С. 175-183.

2. Кучманіч І. М. Особливості рівня домагань підлітків-сиріт як умова їх подальшої адаптації / І. М. Кучманіч // Психологічні науки: Збірник наукових праць. – Бердянськ: БДПУ, 2007. – №4. – С. 126-132.

3. Кучманіч І. М. Рівень домагань особистості як предмет психологічного аналізу / І. М. Кучманіч // Актуальні проблеми психології. / [за ред. академіка С. Д. Максименка]. – К.: Главник, 2008. – Т. X, вип. 3. – С.363-370.

4. Кучманіч І. М. Психологічний тренінг як ефективний метод психокорекції рівня домагань особистості підлітка / І. М. Кучманіч // Наука і освіта. – 2009. – №6. – С.205-209.

5. Кучманіч І. М. Особливості впливу стилів сімейного виховання на формування рівня домагань у підлітковому віці / І. М. Кучманіч // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки. – 2009. – № 24 (48). – С.338-344.

6. Кучманіч І. М. Особливості формування самосвідомості підлітка в умовах сім'ї / І. М. Кучманіч : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [«Стратегія психологічного, біомедичного та соціального розвитку особистості»] (Миколаїв, 25 травня 2007 р.) / М-во освіти і науки України,

Миколаївський держ. ун-т ім. В.О.Сухомлинського. – Миколаїв, 2007. – С.7-8.

АНОТАЦІЯ

Кучманіч І. М. Розвиток домагань підлітків у процесі внутрішньосімейних взаємин. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського». – Одеса, 2010.

У дисертації порушено проблему розвитку домагань підлітків у контексті внутрішньосімейних взаємин. На основі аналізу літературних та дослідних даних встановлено, що домагання особистості є самостійним компонентом її самосвідомості, тісно пов'язаним з цільовою структурою. Розкрито та проаналізовано особливості параметрів висоти, адекватності та стійкості домагань у підлітковому віці. Виявлено, що серед вагомих чинників впливу на розвиток домагань у підлітка є стиль сімейного виховання та особливості сімейної згуртованості, що репрезентують дитячо-батьківські взаємини. Результати емпіричного дослідження засвідчили статистично достовірні зв'язки між параметрами домагань підлітка (висота, адекватність та стійкість) та типом функціонування сім'ї в цілому, сімейною згуртованістю, сімейною адаптацією, стилем сімейного виховання тощо.

Розроблено та апробовано систему роботи, спрямовану на психокорекцію домагань з метою підвищення їх рівня, оптимізації патерну цілепокладання та параметру адекватності. Встановлено, що важливим та необхідним напрямом роботи щодо корекції домагань підлітка є соціально-психологічна робота з їхніми батьками.

Ключові слова: домагання, підлітки, самосвідомість, самооцінка, сімейна система, сімейне виховання, внутрішньосімейні взаємини.

АННОТАЦИЯ

Кучманіч И. Н. Развитие притязаний подростков в процессе внутрисемейных отношений. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинського». – Одеса, 2010.

Диссертация посвящена изучению проблемы развития притязаний подростков в контексте семьи, под влиянием внутрисемейных отношений.

Проанализированы научно-теоретические концепции и подходы к изучению проблемы притязаний как важного структурного компонента самосознания личности. Теоретический анализ проблемы позволяет рассматривать притязания личности как самостоятельный компонент её самосознания, тесно связанный с самооценкой и образом Я, который представляет особенности мотивации достижения и целевую структуру личности. В качестве характеристики притязаний используют три основных параметра: высотный, параметр адекватности и стабильности.

Предпосылки развития притязаний личности наблюдаются еще на ранних этапах жизни. Наиболее интенсивно происходит формирование притязаний в подростковом возрасте. На основе проведенного эмпирического исследования показано, что для большинства подростков характерно наличие высокого адекватного уровня притязаний с реалистическим паттерном целеполагания.

Анализ психологической литературы позволяет утверждать, что развитие притязаний (как и самосознания в целом) зависит от социальной ситуации, в частности, от семейного окружения. В работе излагаются результаты эмпирического исследования психологических особенностей притязаний подростков в зависимости от функционирования семьи и особенностей внутрисемейных отношений, которые являются компонентом семейной системы. Количественный и качественный анализ результатов констатирующего эксперимента выявил статистически достоверные связи между такими параметрами семейной системы как: семейная сплоченность, адаптация, стили семейного воспитания, особенности коммуникации в семье и всеми параметрами уровня притязаний подростка – высотой, адекватностью и паттернами целеполагания. Высокие адекватные притязания с реалистичной тактикой выбора целей характерны для подростков, которые растут в семьях с адекватным (авторитетным, демократическим) стилем семейного воспитания, оптимальным балансом семейной сплоченности, прямыми, четкими коммуникациями в детско-родительской подсистеме, а также в семьях «гибкого» типа, которые хорошо адаптируются к стрессовым жизненным ситуациям.

В диссертационном исследовании теоретически обоснована система работы по коррекции уровня притязаний подростка. Излагается модель формирующего эксперимента, определены его основные направления, цели, задачи, принципы, этапы психологической работы. Показано, что психологическая коррекция уровня притязаний подростка возможна при реализации основных направлений: проведение социально-психологического тренинга непосредственно с детьми-подростками, а также социально-психологической работы с их родителями.

Анализ результатов формирующего эксперимента выявил положительную динамику в изменении уровня притязаний подростков, а именно: повышение высотного параметра притязаний, степени их адекватности и тактики целеполагания. Позитивные изменения обнаружены и в работе с родительским контингентом.

Результаты исследования могут использоваться в работе практических психологов в учебных учреждениях при проведении коррекционных мероприятий, а также в работе с родителями.

Ключевые слова: притязания, подростки, самосознание, самооценка, семейная система, семейное воспитание, внутрисемейные взаимоотношения.

SUMMARY

Kuchmanyh I.M. The development of teenagers' pretensions in the process of interfamily relationships. – Manuscript.

Thesis for a Candidate of Psychological Science Degree in speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. - – State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinskiy», Odesa, 2010.

The thesis is devoted to the problem of the formation of teenagers' pretensions within a family environment. On the basis of the analysis of the scientific literature and the research data it has been established that individual's pretension is an independent component of their self-consciousness and is closely connected with purpose structure. The peculiarities of such parameters of teenagers' pretensions as height, adequacy and stability have been characterized and analyzed. It has been revealed that a style of family relationships and features of parent-child solidarity are among major factors of influence on the teenagers' pretension level. The results of empirical research statistically proved the interdependence of the level of parameters of teenagers' pretensions (height, adequacy and stability) and the type of family environment as a whole, family solidarity, family adaptation, style of family upbringing etc.

The system of work aimed at psychological correction of pretensions with the purpose of enhancing of their level, optimization of patterns of purpose making and the parameter of adequacy has been grounded and approved. It has been ascertained that an important and necessary tendency as for the process of correction of teenagers' pretensions is social and pedagogical cooperation with their parents.

Keywords: pretensions, teenagers, consciousness, self-appraisal, family system, family education, process of interfamily relationships.